
РОЗВИТОК ПРАВОВОГО ЗВИЧАЮ В УКРАЇНІ ДО ХІХ СТОЛІТТЯ

*Квітка Алла Ігорівна,
студентка 5-го курсу юридичного факультету
Харківського національного університету у
імені В.Н. Каразіна*

*Найкращі закони народжуються із звичаїв
Ж. Жубер*

Правовий звичай з'являється перед або разом з народженням народу, бо саме спільні звичаї допомагають суспільству у самоідентифікації. І хоча звичай офіційно не є джерелом права, правові звичаї і дотепер лягають в основу законів, причому як в незмінному первісному стані, так і в опрацьованому і дещо зміненому законодавцем. Звичай ж, які не набрали форми закону, не є правовими (а значить, і обов'язковими), але вони залишаються регуляторами суспільних відносин в Україні. Саме тому є необхідним розгляд та усвідомлення місця правового звичаю у системі українського права, адже саме звичаї фіксують елементи прийнятного у суспільстві способу життя, тому формування, закріплення і успадкування їх від покоління до покоління є важливою стороною функціонування суспільства

Як вказує Л. Костенко, звичаї – це стереотипи поведінки, яких дотримуються спільноти людей, соціальні групи за певних обставин, і які зберігаються в незмінному вигляді протягом тривалого історичного періоду, передаючись із покоління в покоління. Звичай можна визначити як правило, що склалося давно внаслідок його систематичного застосування певною групою людей, та яке є засобом соціальної регуляції діяльності в певному суспільстві. Звичай характеризує зміст поведінки людей, яка притаманна суспільству, на відміну від моральних норм, які характеризують спосіб дотримання суспільної дисципліни. Звичаєві правила

поведінки не фіксуються в жодних документах; вони «узаконені» громадською думкою.

В умовах родового ладу в суспільстві, де ще відсутня держава, звичай взагалі був основною формою регулювання поведінки людей. Дотримання звичаю забезпечувалося засобами громадського впливу на порушника (вигнання з роду; позбавлення вогню і води та ін.) або ж схваленням засобів, що застосовувалися до порушника (кривдника) скривдженим, його родичами або членами роду (кровна помста). Та з виникненням у суспільстві держави змінюється місце, роль і значення звичаїв.

Дослідженням природи явищ «право» і «звичай» присвячено багато робіт вчених-істориків та правознавців. Серед них виділяються дослідження видатного історика М. Грушевського. Він пов'язує народження звичаєвого права і моралі з зародженням звичаю, тобто розумінням того, що дозволено і що недопустимо. Грушевський вказує на те, що різниця між правом і звичаєм полягає, головним чином, у механізмі впровадження їх у життя. Ще задовго до появи нормативних актів звичай регулював поведінку кожного члена суспільства «більш докладно і категорично, ніж закон», і те, що держава здобуває силою примусу, звичай забезпечує собі почуттям моральної обов'язковості. Часто закон виконується членами суспільства не тому, що це їм необхідно, а через страх бути покараним через його невиконання. Звичай же порушується набагато рідше, ніж закон, оскільки сприймається членами суспільства, як життєво необхідний, виконується добровільно і часто має набагато більшу силу впливу на людей, ніж закон. Як справедливо сказав Сенека, «деякі неписані закони (звичай) є набагато сильнішими за всі писані». Досліджуючи поняття «право» і «звичай», порівнюючи їх, можна дійти висновку, який вкладає у влучний вислів Грушевського: «Закон приходить до громадянина, як щось зовнішнє, примусово накладене; звичай же приходить у свідомість людини так само, як знання мови, правил моралі та релігії».

В Україні до звичаєвого права завжди відносилися з особливою повагою. Існує навіть українська приказка: «Немає краю без свого звичаю. Звичай – другий закон». Починаючи з часів першої української держави – Древньої Русі, суспільне життя юридично визначалося нормами давнього народного звичаєвого права, яке, як і в доісторичні часи, було основним джерелом права. Поряд з цим за часів Київської держави виникло інше важливе джерело – закон у формі князівських статутів, договорів, які також базувалися на принципах звичаєвого права. Найдавніша пам'ятка українського права часів Київської Русі – «Руська правда», яка є збіркою не лише княжих статутів, а й норм звичаєвого права.

Інший визначний документ часів вже литовського правління в Україні – «Статут великого князівства Литовського» (1529 р.) – перейняв багато норм давнього українського звичаєвого права, а за своєю системою він нагадує систему «Руської правди». Деяким містам України було надано Магдебурзьке право (право самоуправління), яке було засноване на праві німецькому. Але під впливом українського звичаєвого права Магдебурзьке право до певної міри було українізоване. Окремо треба зазначити, що паралельно із Литовським статутом та Магдебурзьким правом в Україні завжди діяв правовий звичай, який за козацької держави Богдана Хмельницького набув переважаючого значення, особливо в сфері державного права, судоустрою та судочинства. Що ж до кримінального права та процесу козацьких часів, то українське звичаєве право вплинуло на них, пом'якшуючи суворі кари середньовічних збірників Магдебурзького права. Правові звичаї були дуже розповсюджені в Запорізькій Січі. Наприклад, звичаєм регулювалися процедури виборів кошового отамана, покарання запоріжців за провини і злочини тощо.

У 1840-1842 рр. було припинено чинність в Україні Литовського статуту та замінено його російськими кодексами. З того часу і до 1917 р. в Україні діяло право Російської Імперії. Проте в нижчих судах у справах, що стосуються селянства, було дозволено користуватися нормами українського народного звичаєвого права.

Як бачимо, протягом всього часу існування української держави суспільні відносини регулювалися в більшій чи меншій мірі (поряд з іншими засобами регулювання) нормами звичаєвого права. Тому можна зазначити, що звичай є дуже важливим чинником у регулюванні суспільних відносин та формуванні права і правових норм на всіх історичних етапах розвитку суспільства і держави. Звичаї є тими правилами поведінки, які найкраще та найоптимальніше регулюють дії людей у соціумі; тому правові норми, які базуються на них, або які закріпили ці звичаї законодавчо, є найбільш придатними для даного суспільства. Як вказував свого часу французький філософ Ж.-Ж. Руссо, «мудрий законодавець починає не з видання закону, а з вивчення його придатності для суспільства».